

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN “LEYLİ VE MECNUN” MESNEVİSİNDE DİNİ TASAVVURLARIN “CAN” MERKEZLİ DEYİMLERİN OLUŞUMUNA ETKİSİ

THE INFLUENCE OF RELIGIOUS CONCEPTS ON THE FORMATION OF
“CAN” - CENTERED IDIOMS IN ALI SHIR NEVAÎ'S “LEYLİ AND
MECNUN MASNAVİ

MUHAYYO VAFO*

Sorumlu Yazar

IQBOL ORAZOVA**

Öz

Makale, Ali Şir Nevâî'nin “Leyli ve Mecnun” mesnevisinde yer alan ‘can’ merkezli ifadeleri, dinî tasavvurlar ve bunların dilsel-kültürel etkileşimi bağlamında artzamanlı bir analizle ele almaktadır. Deyimler, düşüncüyü aktarmada kullanılan an işlevsel ve mecazî birimler olup, ait oldukları toplumların psikolojik, bilişsel, semantik ve dilsel-kültürel özelliklerini gösteren sabit kalıplardır. Bu kalıplar, bir milletin sosyal yaşam biçimini, manevî bakış açısını, kültürel değerlerini ve hakikatle kurduğu ilişkiyi yansıtan önemli unsurlardır.

Hristiyan, Yunan ve Türk halklarının hayata, ölüme ve cana (ruha) dair görüşleri egzotik bir dini birlik olarak anlatılmaktadır. Çalışmada “Eski Türkçe Sözlük'te” ve “Özbek Dilinin İzahlı Sözlüğü'nde” geçen “can” Sözcük biriminin anlamları yorumlanmıştır. *Can* imgesi, mitolojik tasavvurlardan yararlanmak amacıyla klasik edebiyata girmiştir ve bedî sanatta kullanılmasıyla birlikte *jon naqdîn ol-* (can nakdîn(i) al-), *jon qo'lg'a tut-* (can(ı) ele tut-), *jon qushi uch-* (can kuşu uç-), *jon tarki* (can terki), *jon tarkini et-* (can(ı) terk et-) gibi “can” merkezli deyimler oluşmaya başlamıştır. Tahlil edilen deyimler kaynağını, çok anlamlı bir karaktere sahip olan “can” Sözcük birimindeki üç ana sözcükten (“ruh”, “hayat”, “güç-kuvvet”) almaktadır.

“Hayat” kavramıyla oluşturulan deyimler nicelik bakımından çok olup temelde iki zıt anlamı içerir. Yani “dirilik” terimine karşılık “*jonini bag'ishla-*” (canını bağışlamak), “*fidoyi jon*” (fedâ-yı can), “*jon ber-*” (can ver-) gibi deyimler kullanılırken “ölüm” terimine karşılık “*jon chiq-/joni chiq-*” (can çık-/canı çık-), “*jonin ol-*” (canın al-), “*jonlar qurboni qil-*” (canlar kurban et-) gibi deyimlerden faydalanılmaktadır. “Ruhîyat” (maneviyat) temasına dayalı “*joni shavq o'tig'a tush-*” (canı şevk oduna düş-), “*joni toza bo'l-*” (canı temiz ol-), “*jonig'a o't sol-*” (canına od sal-) gibi deyimlerle zihinsel ıstırap, korku, büyülenme, manevî arınma temaları üzerinde durulmuş ve “güç-kuvvet” kavramlarını öne çıkaran ibareler tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâî, “Leyli ve Mecnun”, deyim, deyimbilim, leksik anlam, derecelendirme, dilsel-kültürel, deyimsel merkez, can imgesi.

Araştırma Makalesi / Künye: VAFO, Muhayyo, ORAZOVA, Iqbol. “Ali Şir Nevâî'nin “Leyli ve Mecnun” Mesnevisinde Dinî Tasavvurların “Can” Merkezli Deyimlerin Oluşumuna Etkisi”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, 115 (Eylül 2025), s. 601-613. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1614109>

* Doç. Dr., Samarkand State University, E-mail: muxayyovafo@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0490-1792

** Doktorant, Samarkand State University, , E-mail: orazovaiqbola@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2729-0856

Abstract

This article analyzes the expressions centered around ‘can’ (soul) in Ali Shir Nava’i’s epic poem “Layli and Majnun” from a diachronic perspective, within the context of religious beliefs and their linguistic-cultural interaction. Idioms, as the most functional and metaphorical units for expressing thought, are fixed patterns that reflect the psychological, cognitive, semantic, and linguistic-cultural characteristics of the societies to which they belong. These patterns are important elements that reflect a nation’s social life, spiritual perspective, cultural values, and its relationship with truth.

The views of Christian, Greek, and Turkic peoples on life, death, and the soul have been interpreted as a religiously exotic unity. The meanings of the lexeme “jon” (soul) as presented in the “Ancient Turkic Dictionary” and “Explanatory Dictionary of the Uzbek Language” are analyzed. The concept of the soul entered classical literature through the creative use of mythological representations. As it became more active in artistic creativity, new “jon” (soul)-centric phrases began to form, such as *jon naqdin ol-*, *jon qo’lg’a tut-*, *jon qushi uch-*, *jon tarki*, *jon tarkini et*.

The analyzed phrases have a polysemantic nature and are derived from the three main sememes of the lexeme “jon” (soul): “spirit”, “life”, and “strength-energy”. It is formed from the sememes “life” and “strength”. Phrases derived from the seme “life” are numerous in quantity, and based on this concept, two groups of phrases with opposite meanings have been formed. The first group contains phrases with the seme “tiriklik” (aliveness) such as *jonini bag’ishla*, *fidoyi jon*, *jon ber* (dedicate one’s soul). The second group includes phrases with the seme “o’lim” (death), such as *jon chiq-/joni chiq-*, *jonin ol-*, *jonlar qurboni qil-* (take someone’s life, sacrifice lives). Phrases such as *joni shavq o’tiga tush-*, *joni toza bo’l-*, *joniga o’t sol-* formed from the seme “spirituality” are phrases with the seme of mental anguish, fear, fascination, spiritual purification, furthermore, phraseological units derived from the semantic component “strength-power” are explained and analyzed.

Key Words: Alisher Navoi, “Layli and Majnun”, phrase, phraseologism, sememe, gradation, linguocultural, phraseological core, soul image.

Giriş

Deyimler, dilin söz varlığının önemli bir bölümünü teşkil eder. Dili kullananlar, iletişim esnasında konuşmanın durumuna göre dilde mevcut olan tüm sözcükbirimleri kullanma imkânına sahiptir. Aynı zamanda iletişim şeklinin hangi usûlde (sözlü ve yazılı) gerçekleştiği, konuşma durumu, amaç ve konuşmanın kime yönelik olduğu da dikkate alınır. Bu noktada deyimler yalnızca sözlü iletişimin canlı unsurları değil, aynı zamanda toplumun dünya görüşünü, gelenek ve yaşam biçimini de yansıtan kültürel göstergelerdir. Dolayısıyla deyimlerin işlevi, bireysel anlatımı aşarak kolektif hafızanın dili biçimlendirmesine de hizmet eder.

Deyimler, bir nevi stilistik cılaya sahip dil birlikleri ve betimleyici unsur olarak sanatsal eserlerde yaygın kullanılmakta ve dili zenginleştiren en önemli araçlardan biri olarak kabul edilmektedir. Deyimlerin kendine özgü genel ve özel üslubu yansıtan işlevleri, sanatsal metinlerde tam olarak ortaya çıkmaktadır. Buna mukabil “sanatsal metnin dilsel özelliklerinden en önemlisini duygu yüklü sözcükler, şive özelliğini yansıtan sözcükler, tarihi ve arkaik sözcükler, jargon ve argolar, mecazi sözler, eş anlamlılar ve eş sesliler, telaffuzları benzer ve zıt anlamlı sözler, deyimler, atasözleri, aforizmalar gibi sözvarlığı unsurları teşkil eder” (Yoldashev, 2007: 44). Deyimlerin dilsel ve kültürel bir araç olarak kullanılma olanakları Türk edebiyatının klasik örneklerinde, özellikle Ali Şîr Nevâî’nin eserlerinde açıkça görülmektedir.

Mütefekkinin eserleri, özellikle “hamse” mesnevisindeki deyimler; Özbekçenin dilsel-üslup ve dilsel-kültür özelliklerini, bedîî cilasını ortaya çıkarmada önemli rol

oynamaktadır. Bu nedenle, deyimler yalnızca bir süs unsuru değil, aynı zamanda şairin toplumsal hafızadan beslenen dil anlayışını da ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Nevâî'nin deyim kullanımı, klasik edebî geleneğin halk kültürü ile buluştuğu en dikkat çekici alanlardan biridir.

Özbek klasik edebiyatının temsilcilerinin eserleri, kadim Özbek deyimleri için zengin bir malzeme kaynağıdır. Bugüne kadar Ali Şîr Nevâî eserlerinin dil incelenmesi konusunda önemli çalışmalar yapılmasına rağmen şairin eserlerinde deyimlerin kullanımı yeterince araştırılmamıştır. O bakımdan Nevâî'nin eserlerinde yer alan deyimler, yalnızca bireysel sanatkârane tercihlerin ürünü olmayıp aynı zamanda dönemin dil ve düşünce dünyasının bir yansımasıdır. Onun deyimleri şiir diline ustalıklı yerleştirmesi, halk söyleyişlerinin edebî düzleme aktarılmasında önemli bir köprü işlevi görmektedir.

Nevâî'nin edebî yönüyle ilgili konuları inceleyen Hayitmetov, şairin eserlerinde halk sözlü edebiyatının etkisine veya dilin ifade imkânlarının zenginliğine tanıklık eden tasviri materyal olarak deyimleri işaret etmekte ve gerçekçi unsurlardan da yararlandığını vurgulamaktadır. Şairin birçok atasözü, bilmece ve deyim “*boshida tegurmon toshi aylantur-*” (başında değirmen taşı dönder-) “zor durumda bırakmak”; “*ko'runmas ko'zuma oq-u qaro*” (görünmez gözüme ak-kara) “gözü hiçbir şeyi görmemek”) kullandığına dikkat çekmektedir (Hayitmetov, 1963: 160).

“Hazâinü'l-Meân”de kullanılan deyimler üzerinde araştırma yapan dilbilimci Umarov, deyimlerdeki varyantlaşma olgusu üzerinde durmuştur. Araştırmacı, çalışmasında şairin eserlerindeki gramatik varyantlaşmayı oluşturan unsurlara da değinmiş, deyimlerin yapısal kısalmasıyla ilgili durumların mahiyetini örneklerle ortaya koymaya çalışmıştır. Aynı zamanda deyimlerin haricinde metinde kullanılan çift denkler hakkında da bilgi vererek şunları ifade etmiştir:

Xonumonimni g'aming toroji barbod ayladi,

Xonumon borib, aloxon-u alomon qolmisham (G'S, 1988: 453).

(Hanımımı gamlı hayalleri mahvetti,

Hanımım gitmiş, bir başıma kalmışım).

Araştırmacı çift denkli (*g'aming toroji*) sözlerden oluşan deyimleri (*xonumonimni barbod ayla-*) değişken bileşenli ifadelerden ayırmak gerektiğini vurgulamıştır (Umarov, 1968: 13). İnceleme neticesinde tespit edilen deyimler de ızahlı lügat biçiminde yayımlanmıştır (Umarov, 1971). Özbek edebiyatında deyim araştırmalarının yalnızca sınıflandırma ve sözlükleştirme aşamasında kalmadığını, aynı zamanda anlam katmanlarının çözümlenmesine yöneldiğini göstermektedir. Ayrıca, farklı araştırmacıların yaklaşım farklılıkları, deyimlerin hem dilsel hem de kültürel yönlerinin ne denli zengin bir inceleme alanı sunduğunu ortaya koymaktadır.

Profesör Bekmurod Yoldoshev, “Leyli ve Mecnun Destanındaki Deyimler” adlı makalesinde eserde kullanılan bedenle ilgili deyimlerin semantiği ve çok anlamlı deyimlerin rolü hakkında görüşlerini belirtmiş, somatik deyimleri umumi Türk deyimleri olarak kaydetmiştir (Yoldoshev, 2010: 34-38). Ancak makalede destandaki somatik deyimlerin istatistiklerine ve manevi cihetinin analizine yer verilmemiştir.

Orazova'nın “14. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait Türkçe Yazılı Kaynaklardaki Deyimlerin İncelenmesi” adlı monografisinde Seyfî Sarâyî'nin eserlerinde kullanılan bazı deyimler, Ali Şîr Nevâî'nin gazellerinde geçen deyimlerle karşılaştırılmıştır. Çalışmada Sarayı ve Nevâî eserlerindeki deyimse unsurlar; dilbilgisi ve anlambilim açısından karşılaştırılmış, deyimse yapılarıdaki genişleme ve daralma olgusu incelen-

miştir (Orazova, 2023: 47-52). Ayrıca yazarın bazı makalelerinde “hamse” mesenevî-sindeki “ölüm” anlamına gelen deyimler saha araştırma teorisi esas alınarak gruplandırılmış, dini görüşlerin deyimlerin oluşumundaki etkisi incelenmiş ve semantik açıdan tahlil edilmiştir (Orazova, 2024: 21-32), “can” bileşenli deyimlerin teşekkülünde erken dönem mitolojik görüşlerinin etkisi ortaya konulmuştur (Orazova, 2024: 479-484). Söz konusu çalışmada destanlardaki bazı deyimlerin modern Özbek lehçelerindeki kullanımı (Orazova, 2024: 154-158), deyimsel yapıdaki Farsça sözcükbirimlerin semantik değişiklikleri (Orazova, 2024: 275-282) gibi konular ele alınmıştır.

Deyimleri artzamanlı bir açıdan araştırmak, yazılı kaynaklara güvenmeyi gerektirir. Her milletin dünya anlayışı, gerçeklik algısı, öncelikle kendi dünya görüşüne, kültürüne ve değerlerine dayalı olarak diline ve yazılı eserlerine yansımaktadır. Dolayısıyla yazılı kaynaklarda kullanılan deyimler, dilin yalnızca sözcüksel ve deyimsel düzeyi hakkında değil aynı zamanda dilsel ve kültürel özellikleri hakkında da bilgi vermektedir. Bu amaçla aşağıda, halkımızın 15. yüzyılda sosyal yaşamının, dünya görüşünün ve kültürünün önemli bir kaynağı sayılan Nevâî’nin eserlerinde kullanılan bazı deyim yapıları incelenmiştir. Toplanan materyaller modern gereksinimlere göre sınıflandırılmış, problemi çözümlemeye tasnif ve açıklama, yapısal tahlil, sözcüksel-anlamsal tahlil yöntemlerinden faydalanılmıştır.

Deyimlerin ardındaki bu kültürel ve manevi katman, özellikle dinî inançlar bağlamında daha da belirginleşir. Bu nedenle, bir milletin soyut kavramlara yüklediği anlamlar ve bu kavramların dilsel ifadesi, büyük ölçüde dinî tasavvurlarla şekillenir. Bilindiği üzere âlemin yaratılışı, doğum ve ölüm, dünyayla ilgili kavramların algılanmasına yönelik insanoğlu dini dünya görüşüne göre tepki vermektedir. Dünyada farklı dinler olduğu için dünya görüşleri de farklıdır. Özellikle hayat, ölüm ve ruh kavramlarının dünya halkları arasında farklı olması, bunun kökenini dinlerin çeşitliliği ile açıklamaktadır. Elbette insanoğlunun soyut meselelerin çözümünü dini öğretilere dayanarak anlamaya çalışması sonucunda bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Özbek dil biliminde bu konu belli ölçüde incelenmiştir (Galiyeva, 2019. 6; Mahmaramova, 2008. 99; Sultanova, 2019; Ulukov, 1997).

Ali Şîr Nevâî’nin eserlerinde kullanılan bazı deyimleri açıklamak için dünya dinleri ve felsefe tarihine kısaca değinmek gerekir. Örneğin Hristiyan dininin kutsal kitabında “néfesh” yani “ruh (jon)” sözü “hayat” sözünün eşanlamlısı olarak kullanılmakta ve İncil ayetlerinde ruhun ölümünden bahsedilmektedir¹.

Dünya biliminin beşiği olan Yunan felsefesinde “kâinatın evrensel yaşamı düşüncesi (hilozoizm), insan ruhu öğretisinin (Platon, Neoplatonizm) temeli haline gelmiştir. Aristoteles onu canlı bedenden ayıramayan aktif, amaçlı bir başlangıç (“form”) olarak görmüştür (O’ME, 2003: 623).

Türklerde “bu kavram tarihsel olarak değişmiştir. İlkel insanların hayal gücünde ruh, bir tür maddi şey (gölge, kan, nefes) olarak düşünülmüş. Dini kavramlara göre ruh; cisimsiz, ölümsüz, bedenden bağımsız olarak yaşayabilen maddi olmayan bir güçtür (O’ME, 2003: 623). Ruhun bu şekilde anlaşılması, insan ile tabiat arasındaki ilişkinin de kutsal bir boyut kazanmasına yol açmıştır. Türk mitolojisinde ruh, yalnızca bireysel varlık değil, aynı zamanda evrenin düzenini ayakta tutan gizemli bir unsur olarak görülmüştür. Nitekim Şaman inancında da bu düşüncenin izlerine rastlanır. Yakut mitolojisine göre Tanrı gökte ilk şamanı yarattığı zaman, onun evinin kapısının önüne bir de 8 dallı bir ağaç dikmişti. Gökteki Şaman ebediyen yaşadığı için, onun

¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: <https://www.jw.org/uz-cyrl/>

ağacı da solmadan ve çürümeden ebediyen dururmuş... İnsanların ruhları da bu ağacın dalları arasında uçuşur dururlarmış. Bir insan doğduğu zaman, bu ağacın dalları arasından bir ruh gelir ve insana can verirmiş (Ögel, 1993: 93-94).

Mitolojik tasavvurların yaratıcı kullanımıyla ruh imgesi klasik edebiyata girmiş ve sanatsal yaratıcılıktaki etkinliği yeni deyimssel ifadelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda, mitolojik ve dini inançların somutlaştığı en önemli kavramlardan biri olan “can” sözcüğü, aynı zamanda bu tasavvurların dilsel olarak ifadesini de üstlenmiştir. Dolayısıyla, “can” kelimesi, hem bir kavramı hem de bu kavramla ilişkili olan çok sayıda deyimini oluşturan temel bir yapı taşı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Can– [Far. – ruh; hayat; güç-kuvvet] – 1) Dinî fikirlere göre, insan ve hayvanın vücudunda bulunan ve uyku sırasında (geçici olarak) veya ölüm anında bedeni terk eden, görülmeyen özel bir ilahi güç, kuvvet, ruh (O‘TIL, 2022: 672) anlamında kullanılıp, deyimlerle çekirdek bir bileşen olarak aktif şekilde yer alıyor: *Jonimniki o‘rtading bas erdi, Tonmoq bu sifat kerakmas erdi* (LM, 2020: 85).

Bilindiği gibi dini egzotik bir kavram olan “ruh” ifadesi, Özbekçenin aktif sözcük tabakasıdır. Sözlüklerde “can/ruh” ifadesi için verilen açıklamaları dikkate alsak, sözcükteki semantik genişlemeyi görmek mümkün. Özellikle eski metinlerde “can” kavramı bireysel varlığın özüyle birlikte, sosyal ilişkilerde bağlılık ve sevgi göstergesi olarak da işlev görmüştür. Türk-İslâm kültür dairesine girildikten sonra ise bu kavramın mistik ve tasavvufi bir içerik kazandığı göze çarpar. Böylece “can” hem biyolojik varlıkla hem de manevî hayatla ilişkilendirilen çift yönlü bir sembol hâline gelmiştir. “Eski Türkçe Sözlük”te Farsça’dan alıntılanan “can” sözcüğü için “gönül, ruh, hayat” anlamları verilmiş (DTS, 1969: 640) ve sözcükle ilgili dört deyim örnek gösterilmiştir. İzahlı sözlükte ise “ruh, hayat” temalarıyla birlikte “güç” temasına da yer verilmiş (O‘TIL, 2022: 672) ve “can” sözcük birimi ile teşekkül eden 32 deyim izah edilmiştir (O‘TIL, 2022: 672-676).

Anlaşılabileceği üzere deyimlerin oluşumunda anlamsal çekirdeğin teması büyük önem taşımaktadır. Yani sözcükbirimlerin çokluğu ya da çok anlamlı karakteri, bu leksik unsurla ilgili deyimlerin oluşma olasılığını artırmaktadır. Çünkü mecaz anlam, bütün anlam biriminin harekete geçmesiyle değil, aksine anlam birimindeki tek unsurun etkinleşmesiyle oluşmaktadır. Bunun sonucunda sözcükbirimdeki diğer anlam birimlerinin anlamı zayıflar ve etkinleşen anlam birimi, cümle anlamında ana anlam taşıyıcısı niteliği kazanır. Tahlil edilen deyimler aynı zamanda çok anlamlı bir karaktere sahip olan “can” sözcükbirimindeki üç ana terimden “yaşam, ruh, güç” oluşmuştur.

“Hayat” anlam biriminden oluşan deyimler nicelik bakımından çok sayıdadır ve bu durum, “ruh” Sözcük biriminin asıl anlamının “hayat” anlam birimi olmasıyla açıklanabilir. “Hayat” sözcüğünden zıt anlamlara sahip iki deyim oluşmuştur.

a) “Dirilik/Canlılık” Temalı Deyimler

Nevâî’nin “Leylî vü Mecnûn” mesnevisi, dilin zenginliğini ve inceliklerini sergileyen benzersiz bir yapıya sahiptir. Bu zenginliğin önemli bir unsuru, eserde sıklıkla kullanılan ve “hayat” kavramı etrafında şekillenen deyimlerdir. Özellikle *jon bag‘ishla-* / *jonini bag‘ishla-*, *shirayi jon*, *jon ber-* gibi için “canlılık” teması integral temadır. Dolayısıyla bu yapılar metne çok anlamlılık katarken, duygu ve düşüncelerin aktarımında kritik bir rol oynamaktadır. Ayrıca sözü edilen kavram “umut vermek” manasında da kullanılır:

Gah so‘z bila elga jon bag‘ishlab,

Bir so‘z bila gah jahon bag‘ishlab, (LM, 2020: 46-47).

Deyimin bir diğer anlamı da “affetmek, günahını bağışlamak, cezadan kurtarmak” anlamına gelip, eski çağlarda hükümdardan günahkârın canını istemek için kullanılmış etkin bir deyimdir:

Jonimni olur g‘ami nihonim,

Daf‘ ayla-vu yo bag‘ishla jonim (LM, 2020: 252).

Eşsesli birlik sayılan *jon ber-* (can ver-) deyiimi de Nevâî eserlerinde sıkça kullanılmıştır. *Jon bag‘ishla-* deyiimi ile sinonim bir karaktere sahip olan *jon ber-* ifadesi “diriltmek, hayat bağışlamak” (ANATIL, 1983: 589) anlamıyla eserde iki yerde karşımıza çıkar:

Yo‘q ersa mizojidin muvoso,

Jon bersa ne sud elga Iso (LM, 2020: 71).

Aşağıdaki dörtlükte geçen “diriltmek, hayat bağışlamak” ifadesi aynı zamanda “dayanıklı olmak” anlamını da ifade etmektedir:

“K-ey tan aro jon berib kaloming,

Jisming‘a ravon berib payoming! (LM, 2020: 200)

Burada çok katmanlı bir geçiş yaşanmış ve ilk başta tamlama şeklinde olan ifade, süreç içerisinde “diriltmek” anlamı kazanmıştır. Bu ifade dilde yerleştikten sonra mecaz anlamda kullanılmasıyla “madar olmak” deyiimi oluşturulmuştur. Modern Özbek lehçelerinde bu anlam “joni kirmoq” (cana gel-/canlan-) deyiimiyle ifade edilir: *Shu sho‘rvani issiq-issiq ich, joning kiradi, dedi onam* “Şu çorbayı sıcak sıcak iç, canlanırsın, dedi anam” (konuşma dilinde).

b) “Ölüm” Temalı Deyimler

Hamse mesnevisinde bu semantik gruba ait 18 deyim tespit edildi. *Fidoyi jon, jon ber- II, jon chiq-/joni chiq-, jon naqdin ol-, jon qo‘lg‘a tut-, jon qushi uch-, jon tarki, jon tarkini et-, jondin ayir-, jondin kech-, jondin mehr ko‘tar-, jonig‘a yet-, jondin to‘y-, jonidin kech-, joniga sadqa, jonin fido(si) qil-, jonin ol-, jonlar qurboni qil-* deyimleri “hayat” teması esasında şekillenmiş olup, onlar için integral tema “ölüm” temasıdır. Bu deyimler örtmece karaktere sahip olup, ecdadımızın ibtidai tasavvurunu yansıtmaktadır. “Eski insanlar, ölümden korktukları için ölümle ilişkilendirilen nitelikleri açık bir şekilde isimlendirmekten korkmuşlardır. Animist düşüncüyü taşıyan ilkel insanlar, ölümü canlı, işiten ve yürüyen efsanevi bir yaratık olarak tasavvur etmişlerdir. Bu nedenle mümkün olduğu kadar kısaltılmış gizli konuşma temelinde ifade etmeye çalışmışlar” (O‘rayeva, 2024: 59-60). İşte bu tasavvurların ürünü olarak teşekkül eden *jon tarki, jon ber- II, jon chiq-/joni chiq-, jon qushi uch-, jon tarkini et-* deyimleri “ölmek” anlamında eserde eşanlamlı olarak kullanılmış ve doğal ölüm durumunu ifade etmeye çalışmışlardır:

Jonin Majnun so‘zida berdi,

Hargiz Layli degil yo‘q erdi (LM, 2020: 297).

Ul nav’ yiqildi tortibon oh

Kim, joni degilki chiqti nogoh (LM, 2020: 94).

Jon qushi uch- deyiimi ise kişinin ölümünden sonra ruhun kuşa dönüşmesiyle ilgili mitolojik görüşlerden oluşmuştur. Deyimin eski varyantı *jon qushi* (can kuşu)

imiş. *Jon qushi* deyiminin dilde ortaya çıkışı ibtidai mitolojik tasavvurlar ile ilgilidir. Deyimin kökenindeki bu ilkel mitolojik tasavvurlar, Türklerin İslamiyet’i kabul etmesiyle bile tamamen ortadan kalkmamış, aksine yeni bir kültürel yorum kazanmıştır. Bu durum, İslamiyet öncesi inançların, yeni dinin kabulünden sonra bile nasıl devam ettiğini göstermektedir. Bu konuyu destekleyen önemli bir görüş de Bahaeddin Ögel’in şu tespitidir: “İslâmiyeti kabul eden Türklerde Şamanizmin en önemli izleri, ilk dervişlerin istedikleri zaman bir hayvan veya kuş şekline girebilmeleridir... Bu konu üzerinde çalışan araştırmacılara göre en eski ve orijinal Şaman elbiseleri, kuş veya hayvan şekillerini taklid etme sureti ile yapılan elbiselerdi. Bunu giyen Şaman, hem kendi atasını ve hem de istediği zaman o kuşun şekline girebileceğini göstermek istiyordu. Bu şekil değiştirmeye mitoloji araştırmalarında (metamorphose) denir” (Ögel, 1993: 29). “Bu tasavvurlar ise ruhun sonsuzluğu hakkındaki görüşlere dayanmaktadır. Halkımızın tasavvurunda insan, beden, can ve ruhtan oluşur: İnsan öldüğünde tabuta konulan beden yeraltı dünyasına gider, ruh ise metaforik anlamıyla can kuşunua dönüşerek göklere uçar. Yeryüzünde kalan ruh ise, merhumun yaşadığı yerde hayalet bir kelebek olarak dolaşmıştır. Ruhun üç tane oluşuyla ilgili fikirlere Sibirya ve Uzak Doğu’nun birçok halklarında da rastlanmaktadır” (O’rayeva, 2024: 26). Daha sonra, uç- fiilinin yardımıyla deyim yeni şekli (žan quşı uç-) teşekkül etmiş:

Yo *jon qushi uch* jismi xasdin,

Azmi vatan ayladi qafasdin? (LM, 2020: 128).

Yukarıdaki beyitte, ruhun bedenden ayrılışı bir kuşun kafesten uçup gitmesi metaforuyla tasvir edilmektedir. Ali Şîr Nevâî’nin bu sanatsal kullanımı, sadece estetik bir tercih olmayıp, aynı zamanda Türk-İslam kültüründe köklü bir geçmişe sahip olan ruhun kuşa dönüşmesi inancını yansıtmaktadır. Bu inancın en somut örnekleri, İslamiyet öncesi Şamanizm’in izlerini taşıyan ilk dervişlerin hayatında görülmektedir. Nitekim ilk Türk Müslüman dervişleri de zaman zaman bir kuş donuna girmişlerdir. Bahaeddin Ögel de bu duruma dikkat çekmişlerdir: “İlk Türk Müslüman dervişleri de zaman zaman bir kuş donuna girerlerdi. Mesela Ahmed Yesevî, Turna donuna; Hacı Bektaş Veli güvercin donuna; Abdal Musa ise geyik donuna bürünürlerdi” (Ögel, 1993: 29-30; Gölpınarlı’dan).

Jon tarki ifadesi “ölüm” temasını temsil eden isim tabanlı deyim mitolojik bir hayal gücünün ürünüdür:

Umr anga g‘alat havasdur oxir,

Jon tarki ajab emasdur oxir!” (LM, 2020: 287).

Bilindiği gibi, isim tabanlı deyimler konuşmada nadiren bulunsun da çoğu zaman fiil tabanlı teşekkülüne temel oluştururlar. Bu sözcükbirim de *jon tarkini et-* deyimini oluşturmuş. Daha önce *jon tarki* şeklinde ecel kavramını ifade eden sözcükbirim sonrasında fiil tabanlı tamlamanın konuşmadaki sıklığından dolayı *et-* fiilini muhtevasına katmış ve fiil tabanlı deyimini oluşturmuştur.

jon ber-, *jon chiq-/ joni chiq-*, *jon tarkini et-* deyimleri ruhun ölümsüzlüğü, ruhun bedenden ayrı bir formda yaşayabileceği, dünyanın varlığına dair tasavvurların bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Deyimlerin oluşumu İslamiyet öncesi görüşlerle ilişkilendirilebilmekte olup, İslam dininin görüşleriyle kısmen uyum sağlaması nedeniyle bu birimlerin kullanımı daha da yaygınlaşmıştır. Bu sözcükbirimlerden *jon ber- I*, *jon chiq-/ joni chiq-* deyimleri çağdaş Özbek dilinde de kullanılmaktadır:

Jononig‘a ul *fido qilib jon*,

Bu *jon beribon* nechukki jonon (LM, 2020: 304).

Günümüz Özbekçede de sık kullanılması *jon fido qil-* frazeması *jon ber- I* deyi-miyle bağlamsal eşanlamlılık yaratmıştır. Nevâî'nin eserlerindeki deyim ve mecaz kullanımları incelendiğinde, “hayat” temasının yanı sıra “ruhiyat” teması etrafında oluşan anlam katmanları da dikkat çekmektedir. Bu yönüyle can sözcük birimindeki ruh ve gönül temalarının kullanımı ile *jon og'zig'a yet-*, *jon labig'a yet-*, *jondin chek-*, *joni shavq o'tig'a tush-*, *joni toza bo'l-*, *jonig'a o't sol-*, *jonig'a jafolar ayla-*, *jonini o'rta-* deyimleri ortaya çıkmıştır. Bu deyimler anlamlarına göre birkaç mikro alana ayrılır: a) Zihinsel acıyı ifade eden deyimler. Bu grupta *jonig'a jafolar ayla-*, *jondin chek-*, *jonig'a o't sol-*, *jonini o'rta-* gibi deyimler bulunmaktadır:

Lekin iki so'z edi muharrar

Kim *jonima soldi o't* muqarrar (LM, 2020: 214).

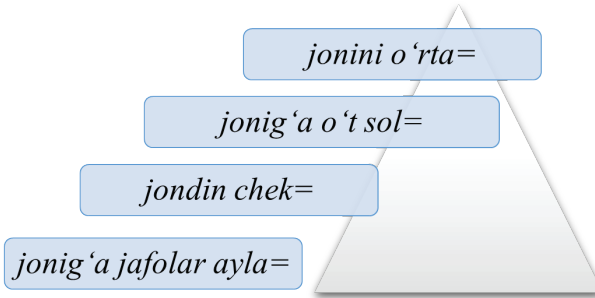
Ul damki kuyarda *kechti jondin*,

Ne fikri aning iki jahondin? (LM, 2020: 313)

O'z *jonig'a aylamoq jafolar*,

Tutmoq o'zi-o'ziga azolar. (LM, 2020: 283).

Bu ifadeler, karakterin manevi acısını ve kendi kendine eziyetini derinlemesine tasvir eder. Dolayısıyla yukarıdaki alıntı, yazarın bir karakterin ruhsal yıkımını usta-ca betimlediğini göstermektedir. Başka bir deyişle sözü edilen beyitlerdeki deyimse unsurlar, sanatsal kahramanın çeşitli düzeylerde baskı ve zihinsel ıstırabını mecazi olarak ifade etmeye yöneliktir. Bu sözcükbirimler için *azoblanmoq* (acı çekmek) ifadesi bütünleyici bir kavram olsa da, muhtevastaki derecelendirme farklılaştırıcı bir görev üstlenmektedir.

c) “Korku” Temalı Deyimler

Ali Şîr Nevâî'nin eseri, sadece aşk ve sevdâ gibi derin duyguları değil, aynı zaman-da insanın ruhsal dünyasının karmaşık katmanlarını da başarılı bir şekilde yansıtmak-tadır. Bu karmaşık dünyanın en belirgin unsurlarından biri de “*korku*” duygusudur. Yazar, bu güçlü duyguyu ifade etmek için, özellikle “can” sözcüğüyle oluşturulmuş, dereceli bir anlam taşıyan deyimleri ustalıkla kullanmıştır. Bu deyimler, kahramanın yaşadığı kaygı, endişe ve ölüm korkusunu somut bir şekilde okuyucuya aktarırken, anlam derinlikleriyle birbirinden ayrılır. Bu anlamda *jon og'zig'a yet-*, *jon labig'a yet-* deyimleri, bağlam gereği “canından bezmek/canına yetmek” ifadesine atıfla söz-lükte “ölü bir durumda olmak” (ANATIL, 1983: 588) şeklinde karşılık bulmuş ve korkulu ruh hâli ifade edilmek istenmiştir. Her ne kadar bu iki birim, işlevsel olarak birbirini tamamlayan bir yapı sergilese de, ifade ettikleri anlamın yoğunluğu ve dere-cesi açısından farklılıklar göstermektedir. Örneğin *jon og'zig'a yet-* deyimini kaygı ve korkunun güçlü olduğunu, ruhun ten kafesinden ağız boşluğuna geldiğini anlatmak için kullanılır:

Chun hayg'a yiqila-qo'pa yetti,

Jon og 'zig'a yetti, hushi ketti (LM, 2020: 104).

Jon labig'a yet- deyimini ise kaygının yoğunluğunun biraz daha yüksek olduğunu, ruhun ağız boşluğundan geçip dudaklara ulaştığını ifade eder:

Yetkurguncha hashamg'a oni,

Yuz qatla *labig'a yetti joni* (LM, 2020: 241).

Bu tahliller, Nevâî'nin sadece kelimeleri değil, aynı zamanda onların çağrışım ve derecelerini de ne kadar incelikle kullandığını göstermektedir. Özellikle *jon og 'zig'a yet-* ve *jon labig'a yet-* deyimlerindeki bu anlam farklılaşması, yazarın bir duygunun en uç noktalarını bile okuyucuya hissettirme yeteneğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Nevâî'nin dilinin sadece zengin bir kelime hazinesinden ibaret olmadığını, aynı zamanda duygu ve durumları detaylı bir şekilde yansıtmaya gücüne sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Bu tür kullanımlar, dönemin Türk dilinin ifade yeteneğinin ve edebi potansiyelinin ne denli gelişmiş olduğunu da gözler önüne serer.

d) Meftunluğu İfade Eden Deyimler

Nevâî'nin "Leylî ve Mecnûn" mesnevisinde, aşk ve sevdanın farklı biçimleri, deyimsel ifadelerle inceliklerle işlenmiştir. Eserdeki karakterlerin yaşadığı duygusal durumları ve bu duyguların derecelerini yansıtmak için "can" merkezli deyimler, farklı anlam katmanlarına ayrılarak kullanılmıştır. Bu bağlamda, dışsal bir beğeniyi ve geçici bir tutkuyu ifade eden *meftunluk* teması da, özel deyimlerle ele alınmıştır. Bu bağlamda *joni shavq o 'tig'a tush-* deyimini "iştahı kabarmak, hoşuna gitmek" anlamına gelip, İbn Selâm'ın Leyla'yı gördüğü andaki ruh halini açığa vurmaya ifade eder:

Chun İbni Salom ko'rdi oni,

Shavq o 'tig'a tushti xasta joni (LM, 2020: 131).

Deyimin terkinde kullanılan *shavq* Sözcük birimi İbni Selâm'ın duygularına işaret ederek, aşkının gerçek aşk olmadığını, tam tersine herkesin dile düşen güzele ulaşma gayretinde olduğunu belirtir. Nevâî bu imgeye nispeten Mecnun'a hitaben (*ko 'ngul ber-* (LM, 2020: 125), *ko 'nglin asir qil-* (LM, 2020: 2) gibi deyimleri kullanmasını makul görmediğini, Leyla'ya olan hislerindeki farklılığı yansıttığını ifade eder. Bu tahlil, Nevâî'nin deyimleri yalnızca duyguları ifade etmek için değil, aynı zamanda karakterlerin ruh hâlleri arasındaki temel farkları vurgulamak için nasıl kullandığını açıkça göstermektedir. *Joni shavq o 'tig'a tush-* ifadesiyle İbn Selâm'ın yüzeysel ve hevesli meftunluğu betimlenirken, Mecnun için kullanılan *ko 'ngul ber-* gibi daha derin deyimler, onun aşkının saf ve manevi boyutunu ortaya koymaktadır. Bu semantik farklılaşma, Nevâî'nin dilindeki ustalığı ve edebi metinlerdeki kavramsal derinliği ne denli önemseydiğini kanıtlamaktadır.

e) Ruhsal Arınmayı İfade Eden Deyimler

Yukarıda dikkat çekildiği gibi Nevâî'nin dilindeki deyimsel zenginlik, sadece fiziksel durumları değil, aynı zamanda karakterlerin manevi ve ruhsal dönüşümlerini de ifade etmek için kullanılmıştır. Benzer şekilde "can" sözcüğü etrafında şekillenen ifadeler, hem dünyevi duyguları hem de aşkın bir arınma sürecini betimler. Bu bağlamda, *joni toza bo 'l-* deyimini, "paklanmak/arınmak" gibi derin manevi anlamları taşıyarak eserin en önemli temalarından birini, yani *ruhsal arınmayı*, gözler önüne sermektedir:

Chun vasl ila *toza bo'ldi joni*,

No'sh etti yuz obi zindagoni (LM, 2020: 265).

Nevâî burada aşkın insan ruhunu etkileyen olumlu yönlerini vurguluyor. Sanatkâr, hakiki aşkın nefsi öldürdüğünü, dünya nimetlerinden soğutarak hırsı azalttığını, kalbi yumuşak ve şefkatli hâle getirdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca yazar, arınmayı boşuna kalp ve ruhla ilişkilendirmemekte, beden arınmasında ruhun önemli bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Bu konuda İslam felsefesinde pek çok şey söylenmiş ve Peygamberimiz Hz. Muhammet sallallahu aleyhivesellem, kalbin bütün bedeni etkileyen yönüne dikkat çekmiş ve şöyle buyurmuştur: Dikkat ediniz, vücutta bir et parçası vardır. O iyi olursa bütün vücut iyi olur. O bozulursa bütün vücut bozulur. Unutmayın ki, o kalptir” (Buhârî, Îmân, 39; Müslim, Müsâkât, 107). Özetlemek gerekirse Nevâî'nin *joni toza bo'l-* gibi deyimleri kullanması, onun edebi dehasının, dilin sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda manevi kavramları işleyen bir sanat olduğunu kanıtlamaktadır. Eserdeki bu *arınma teması*, hem bireysel/ruhsal yolculuğu hem de genel ahlaki bir öğretinin edebî bir metin üzerinden nasıl aktarılabilirliğini göstermektedir. Hadisteki manevi temizliğe atıfla şairin bu deyimler aracılığıyla verdiği mesaj; bedensel ve ruhsal sağlığın birbiriyle ayrılmaz bir bütün oluşturduğu ve bu bütünlüğün temelinde kalbin ve dolayısıyla ruhun arınmasının yattığı hakikatidir. Demek oluyor ki, Nevâî'nin eserleri yalnızca birer dilbilimsel kaynak değil, aynı zamanda derin bir manevi hikmet hazinesi niteliğindedir.

f) “Güç-Kuvvet” Temasını Teşkil Eden Deyimler

Belirttiğimiz üzere “can” kavramı etrafında çok yönlü anlam potansiyeli kullanılarak sadece ruhsal ve duygusal durumlar değil, aynı zamanda fiziksel ve manevi güç de ifade edilmek istenmiştir. Nitekim mesnevide sıkça karşılaşılan *sa'yi joni qil-, tanda jon ve jon o'rtada* gibi deyimler, karakterlerin azim, dayanıklılık ve kararlılığını betimleyerek anlatıya dinamizm katmaktadır. Bu deyimler, sadece fiziksel bir kuvveti değil, aynı zamanda bir amaca ulaşmak için harcanan tüm çabayı ve fedakârlığı da vurgulamaktadır. Örneğin *jon o'rtada* deyiminde “bütün güç ve kuvveti toplama” anlamı mevcut olup, burada Nevfel'in bir sorunu çözmek tüm gayretini sarf etmeye hazır olduğu vurgulanmıştır:

Ko'z ustida ulcha rasm-u oyun,

Jon o'rtada ulcha aqd-u kobin (LM, 2020: 166).

Böylesi kullanımlar, Nevâî'nin karakterler üzerinden atfettiği gücü ve kararlılığı vurgulamakla kalmayıp, aynı zamanda onların içsel motivasyonlarını ve bir hedef uğruna ne kadar ileri gidebileceklerini de göstermektedir. Türk dilinde *canından geçmek, serden geçmek, canını ortaya koymak, canının delisi olmak, ateşten gömlek giymek* gibi deyimlerde ifade edilen cesaret anlamı, mesnevide geçtiği şekliyle Özbekçede *jon o'rtada* ifadesiyle karşılık bulmuştur. Dolayısıyla bu tarz ifadeler, sadece sözcüksel bir anlam taşımakla sınırlı değil, adeta bir kahramanlık veya fedakârlık ruhunu simgelemektedir. Bu durum; Nevâî'nin hem zengin bir anlam dünyasına sahip olduğunu hem de karakterlerin psikolojik derinliğini başarıyla yansıtabildiğini göstermesi açısından kayda değerdir. Bu tür kullanımlar, dönemin Türk dilinin ifade yeteneğinin ve edebî potansiyelinin ne denli gelişmiş olduğunu da gözler önüne sermesi bakımından önem arz etmektedir.

Sonuç

Mitolojik ve dinî tasavvurların yaratıcı kullanımıyla ruh imgesi, klasik edebiyata girmiş ve sanatsal maharetteki etkinliği yeni deyimsel ifadelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda, mitolojik ve dini inançların somutlaştığı en önemli kavramlardan biri olan “can” sözcüğü, aynı zamanda bu tasavvurların dilsel olarak ifadesini de üstlenmiştir. Dolayısıyla, “can” kelimesi, hem bir kavramı hem de bu kavramla ilişkili olan çok sayıda deyimini oluşturan temel bir yapı taşı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Makalede, Ali Şîr Nevâî’nin “Leyli ve Mecnun” mesnevisi temel alınarak “can” kavramı etrafında teşekkül eden deyim ve mecaz kullanımları incelenmiştir. Çalışmada, ‘canlılık, ölüm, korku, meftunluk, ruhsal arınma, güç ve kuvvet’ gibi anahtar temalar üzerinden, dilin somut ve soyut anlamları ifade etmedeki zengin potansiyeli ve kullanım imkânları analiz edilmiştir. Yapılan bu analiz sonucunda, eserde kullanılan “can” merkezli deyimlerin, dilin ifade gücünü zenginleştiren ve ona özgün bir canlılık katan unsurlar olarak öne çıktığı anlaşılmaktadır. Özellikle bedîî tasvirlerde duygusal bütünlüğü sağlayan ve anlatıya melodik bir ton katan bu dilbilimsel yapılar, metnin duygusal ve anlamsal derinliğini pekiştirmiştir. Mesnevi boyunca can (ruh) kavramı merkezinde şekillenen deyimlerin analizi, aşağıdaki temel bulgulara ulaşılmasını sağlamıştır: Böylesi deyimlerin teşekkülünde polisemantik karaktere sahip sözcük biriminin rolü önemlidir. Bu durumda sözlükteki her bir anlam biriminin etkinleştirilmesi, farklı içeriğe sahip deyimlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Deyimlerin ardında halk tasavvuru, yaşam biçimi ve derin bir hayal gücü vardır. Bu bağlamda “can” kavramı ile oluşturulan deyimlerin çoğu da söz konusu tasavvura ilişkin mitolojik imgelerin ürünüdür. Bu fikirler zamanla değişse de deyimlerin kendine özgü sözcük ve anlam bütünlüğü özelliği çağlar boyunca korunmuştur. “Can” kavramı ile oluşturulan deyimlere eski kaynaklarda da rastlanmaktadır, ancak zamanla sözcükbirimlerin etkin kullanılması sonucu bu kategorideki deyim sayısında artış olmuştur. Bu durum somatizm ve Sözcük birimin aktif katmana ait kullanımıyla açıklanabilir. Yukarıda sunulan tahlillerden anlaşılabileceği üzere Ali Şîr Nevâî’nin eserleri, deyimlerin tarihsel gelişimini, semantik dönüşümünü ve anlamsal inceliklerinin tespitinde sunduğu veri zenginliği sayesinde son derece önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Edebî metinlerdeki deyimsel kullanımların yapısal ve anlamsal değişimlerle ortaya çıkışını incelemek; yalnızca müellifin millî dile yaptığı katkısı ortaya koymakla kalmamakta, aynı zamanda yazarın özgün üslubunu ve dilin sunduğu ifade olanaklarından ustaca yararlanma yeteneğini de gözler önüne sermektedir.

Nevâî’nin eserlerindeki özel kullanımları ve kendine özgü deyimleri; dil poetiği, dil kültürü ve anlam pragmatik açısından araştırmak, bu konudaki tahlilleri kararlı bir şekilde sürdürmek, şüphesiz Özbek dilinin 15. yüzyıldaki gelişimi hakkında yeni bilgiler verecek, farklı açılımlar sağlayacaktır. Gelecekte, deyim bilimcilerin karşı karşıya olduğu önemli görevlerden biri de Nevâî’nin kullandığı deyimleri tam olarak yansıtan “Nevâî Eserlerindeki Deyimlerin İzahlı Lügatini” hazırlamaktır.

Toparlamak gerekirse Nevâî’nin “Leyli ve Mecnun” mesnevisindeki “can” merkezli deyimlerin, sadece estetik bir unsur olmakla kalmayıp, aynı zamanda dönemin kültürel ve dini tasavvurlarını yansıtan birer dilsel ayna olduğunu göstermektedir. Nevâî’nin dil üzerindeki ustalığı, bu deyimleri kullanarak eserine derinlik ve eşsiz bir ifade gücü katmış, böylece dilin gelişimine de önemli katkılar sağlamıştır. Bu nedenle, Nevâî’nin eserlerindeki deyimlerin sistemli bir şekilde incelenmesi, hem onun sanatsal dehasını anlamamızı hem de 15. yüzyıl Özbek dilinin zenginliğini ve dina-

mik yapısını ortaya koymamızı sağlayacaktır. Gelecekte yapılacak olan çalışmalarla bu alandaki araştırmaların daha da derinleşerek dil bilimimize yeni ufuklar açacağı açıktır.

Kaynaklar

- Alisher Navoiy Asarlari Tilining Izohli Lug'ati*. IV tomlik. 1-tom. Toshkent: Fan, 1983.
- Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Nauka, 1969.
- Galiyeva, M. R. “Dunyoning Lisoniy Tasvirida Diniy-Mifologik Tafakkurning Aks Etishi”, Filologiya Fanlari Doktor Ilmiy Darajasini Olish Uchun Yozilgan Dissertatsiya Avtoreferati. Farg'ona, 2019.
- Mamatov A. “O'zbek Tili Frazeologizmlarining Shakllanish Masalalari”, Filologiya Fanlari Doktor Ilmiy Darajasini Olish Uchun Yozilgan Dissertatsiya Avtoreferati. Toshkent, 1999.
- Maxmaraimova Sh. *O'zbek Tili Teomorfik Metaforalarining Qisqacha Konseptual Lug'ati*. Toshkent: Cho'lpon, 2018.
- Navoiy, Alisher. *G'aroyib us-sig'ar*. Toshkent: Fan, 1988.
- Navoiy, Alisher. *Layli va Majnun*. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Nashriyot-Matbaa Ijodiy Uyi, 2020.
- Navoiy, Alisher. *Xamsa (Matn): Nasriy Bayon*. Toshkent: Navro'z, 2019.
- O'rayeva, D., vd. *Mif va Badiiy Ijod*. Buxoro: Fan ziyosi, 2024.
- O'razova I. *XIV Asrning Yarmi Turkiy Yozma Manbalardagi Frazemalar Tadqiqi*. Toshkent: Book-Many Print, 2023.
- O'razova I.A. “Analysis of Phrases Relating to “Death” in Navoyi “Khamasa” / *International Congress of Postgraduate Students from Altai to Anatolia*. 2024, 28-30 June, Kayseri, 2024, 21-29.
- O'razova I.A. “Jon” Yadroli Ayrim Frazemalarning Etimologik Tahlili (Navoiyning “Layli va Majnun” Dostonidagi Frazemalar Misolida), “*O'zbek Tili Taraqqiyoti va Xalqaro Hamkorlik Masalalari*” *Xalqaro Ilmiy-Amaliy Konferensiya Materiallari*, Toshkent, 2024, 479-484.
- O'razova I.A. “Layli va Majnun” Dostonidagi Ayrim Leksemalarning Hozirgi O'zbek Shevalari Frazemalari Tarkibida Qo'llanishi”, *O'zbek folklori va Shevalari Tadqiqotlari: Amaliyot, Metodologiya, Yangicha Yondashuv- Mavzusidagi Xalqaro Ilmiy-Nazariy Konferensiya Materiallari*, Toshkent, 2024, 154-158.
- O'zbek Tili Frazeologik Lug'ati*. Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
- O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*. 6 jildli, II jild. Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Sultonova Sh.M. “Muqaddas Matnlarda Zamon Kategoriyasining Lingvomadaniy Xususiyatlari”, Filologiya Fanlari Bo'yicha Falsafa Doktor Ilmiy Darajasini Olish Uchun Yozilgan Doktorlik Dissertatsiyasi, Farg'ona, 2019.
- Uluqov, N.M. “O'zbekcha Diniy Matnlar Ekzotik Leksikasi”, Filologiya Fanlari Nomzodi Ilmiy Darajasini Olish Uchun Taqdim Etilgan Dissertatsiya, Toshkent, 1997.
- Umarov, E.A. “Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoni” Devonidagi Frazeologizmlarning Leksik-Grammatik Xususiyatlari”, Filologiya Fanlari Nomzodi Dissertatsiya Avtoreferati, 1968.
- Umarov, E.A. “Xazoyin ul-Maoni”dagi Frazeologizmlar Lug'ati. Toshkent: Fan, 1971.
- Umarxo'jayev, M.E. *Diniy Atamalar va Iboralar (Izohli Lug'ati)*. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Nashriyot-Matbaa Ijodiy Uyi, 2016.
- Vafoyeva, M. “O'zbek Tilida Frazeologik Sinonimlar va Ularning Struktural-Semantik Tahlili”, Filologiya Fanlari Nomzodi Ilmiy Darajasini Olish Uchun Taqdim Etilgan Dissertatsiya. Toshkent, 2009.

Xayitmetov, A.X. *Navoiyning Ijodiy Metodi Masalalari*. Toshkent, 1963.

Yoʻldoshev, B. "Layli va Majnun" Dostonida Frazologizmlar", *Oʻzbek Tili va Adabiyoti*, № 2, Toshkent, 2010, 34-38.

Yoʻldoshev, M. *Badiiy Matn va Uning Lingvopoetik Tahlili Asoslari*. Toshkent, 2007.

Kisaltmalar:

ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати.

DTS – Древнетюркский словарь.

LM – Navoiy A. Layli va Majnun.

GʻS – Navoiy A. Gʻaroyib us-sigʻar.

OʻTIL – Oʻzbek tilining izohli lugʻati.

OʻTFL – Oʻzbek tili frazeologik lugʻati.

Extended Abstract

Thus, the usual and occasional functions of phraseological units employed in Alisher Navoi's epic poem "Layli and Majnun" served to make the language of the epic vivid, figurative, and impactful. Additionally, in artistic imagery, phraseological units serve functions such as providing intonational completeness and imparting a melodious quality to speech. They intensify the emotional and expressive impact conveyed in the text and bring clarity to the concepts being expressed. The following conclusions can be drawn from the research and analysis of phraseological units with the core word "jon" (soul) in the epic: The role of the polysemantic lexeme "jon" is crucial in the formation of phraseological units with "jon" as their core. The activation of each semantic component within the lexeme stimulates the formation of phrasemes with diverse meanings. The formation of phraseological units is closely linked to the imagination and way of life of the people who are the originators of these phrases. Most phraseological units with the core "soul" are products of mythological concepts. Although these concepts have changed over time, the characteristic lexical and semantic integrity of phraseological units has been preserved throughout the ages due to their cohesive nature.

Phraseological units with the core "jon" (soul) are active elements that have been used in ancient sources, and over time, the number of phrases formed using this lexeme has increased. This can be explained by the fact that the lexeme is a somatism and the unit belongs to the active layer of our language. From the analysis of the examples provided above, it becomes evident that the works of Alisher Navoi serve as a valuable source of information regarding the historical development of phraseological units, their semantic changes, nuances of meaning, and their significant role in enhancing the vividness and emotional impact of literary works. Studying the various structural and semantic changes of phraseological units in the language of a literary work not only helps to determine the writer's contribution to the development of the national language but also greatly aids in identifying the author's unique style and their ability to selectively utilize linguistic resources. The linguopoetic, linguocultural, and semantic-pragmatic study of general language, occasional, and individual-author phrasemes used in Navoi's works, along with the consistent continuation of observations in this field, will undoubtedly provide new information about the development of the Uzbek language in the 15th century. Creating a comprehensive "Explanatory Dictionary of Phraseological Units Used in Navoi's Works" that fully reflects the idioms and expressions employed in Navoi's writings is considered one of the important tasks facing phraseologist scholars in the future.

